

23 maart 2011

UBUNTU: Ik ben omdat jij bent

*Lezing door Prof. Ludo Abicht bij de uitreiking van de Prijs van het
Vlaams Vredesinstituut 2010*

In september 1994, een halve eeuw na het einde van de Duitse bezetting, beging ik de fout me te laten inspireren door het voorbeeld van de zwarte, gekleurde én blanke Zuid-Afrikanen die zich tegen het apartheidsregime verzet hadden. Toen Nelson Mandela na ongeveer dertig jaar zware gevangenschap vrijkwam, waren er velen onder zijn volgelingen die klaar waren voor de vergelding. Nu was het hún kans om wraak te nemen op die arrogante en racistische blanken die hen al sinds het begin van de eeuw onderdrukt, vervolgd en onmenselijk behandeld hadden. Dat was echter niet de reactie van Mandela en een aantal andere prominente leiders van het ANC die uit de gevangenis en de verbanning naar hun land terugkeerden. Zij herinnerden hun mensen eraan dat ze er niet aan dachten, zich tot hetzelfde niveau te verlagen als hun tegenstanders. Ja, er moest gerechtigheid geschieden, maar dan wel op basis van de waarheid die, zoals men weet, nooit simplistisch zwart en wit is, als in een oude Western met witte en zwarte hoeden. Eerst wanneer de vroegere vijanden gezamenlijk de waarheid over die vreselijke periode hadden gezocht en erkend kon langzamerhand en voorzichtig aan de verzoening begonnen worden. Het kernwoord van dit betoog van Nelson Mandela was *ubuntu*: indien we ons niet laten leiden door de *ubuntu* zullen we er waarschijnlijk nooit in slagen, de diepe wonden te helen en de afgronden die ons scheiden te overbruggen. Mijn vergissing bestond er toen in te denken dat een gelijkaardig proces na vijftig jaar ook in Vlaanderen mogelijk moest zijn, nu trouwens de meerderheid van de daders en slachtoffers al dood waren. Bijna iedereen had me gewaarschuwd dat het me niet zou lukken, vertegenwoordigers van beide kampen, de slachtoffers van de collaboratie tijdens de oorlog en die van de repressie nadien, met elkaar in open gesprek te brengen. Jammer genoeg hebben ze gelijk gekregen. Dit om te zeggen met hoeveel meer respect en aandacht ik me ben gaan interesseren voor de Zuid-Afrikaanse aanpak na het einde van de apartheid.

Hoe kunnen we dan deze *ubuntu*, die de sleutel blijkt te zijn voor een inzicht in het moeizame maar diepgaande vredesproces dat nog steeds in Zuid-Afrika aan de gang is, het best omschrijven? Men kan, met aartsbisschop Desmond Tutu, het begrip duiden als een omkering van de uitspraak van René Descartes: “ik denk, daarom ben ik”, een formule die sinds de Verlichting van de zeventiende en achttiende eeuw onze moderne westerse samenleving kenmerkt. Wij zijn zowel rationele als individualistische wezens en men moet dat “ik” van Descartes dan ook letterlijk interpreteren. In het licht van onze eigen geschiedenis is er op zich niets mis met de voorrang van het rationele over het irrationele – vergeet niet dat Descartes en Spinoza schreven in een periode die stonk naar de lichamen van duizenden levend verbrande, wegens hekserij veroordeelde onschuldige vrouwen –; het was tevens een enorme stap vooruit, plechtig de universele rechten van alle mensen als individuen, niet als leden van een clan, een etnische groep, een ras of een geslacht, te proclameren. Het probleem zit hem in de mate, of liever het gebrek aan maat, waarin we al te makkelijk van rationalisme naar een zekere zakelijke gevoelloosheid of onverschilligheid, en van individualisme naar egocentrisme en egoïsme kunnen afglijden.

Wat antwoordt Desmond Tutu dan op Descartes, dat wil zeggen hoe vult hij dit rationalisme aan? Hij vertaalt *ubuntu* als “ik ben omdat jij bent”. Dat wil zeggen ik kan pas mezelf en ontwikkelen, wanneer ik de ander en de anderen heb leren kennen en bij hun ontwikkeling geholpen heb. En hij gaat voort: “*ubuntu is de essentie van het mens zijn, het is een deel van de gave die Afrika aan de wereld zal schenken. Het omvat gastvrijheid, bezorgdheid voor de anderen, de bereidheid*

om voor de anderen nog een stuk verder mee te lopen. Wij geloven dat een persoon een persoon is door een andere persoon, dat mijn menselijkheid onlosmakelijk verbonden is met en, gebonden door de jouwe. Wanneer ik jou ontmenselijk, ontmenselijk ik onverbiddelijk mezelf. De alleenstaande mens is een contradictio in terminis en daarom zet je je in voor het gemeenschappelijke welzijn omdat jouw menselijkheid daar zijn eigen gemeenschap vindt en de plaats waar zij thuishoort.

Deze *ubuntu*, die de hele mensheid zonder onderscheid omvat, blijft algemeen en abstract indien ze niet verbonden wordt met de *umuntu*, de specifieke en concrete verbondenheid met de eigen gemeenschap die volgens de Afrikaanse filosoof Mogobe B. Ramose in de meeste culturen begint met zorg voor het eigen gezin en zich vandaar uitbreidt tot de bredere gemeenschappen waarvan we deel uitmaken. Zonder *ubuntu* dreigt het gevaar dat we ons zouden beperken tot, dat wil zeggen opsluiten in de eigen kring en exclusief gaan denken en handelen, onze eigen belangen laten primeren over het belang van de mensheid. Zonder *umuntu* echter lopen we een ander gevaar, dat van een ontkennen of minimaliseren van de diversiteit, waaruit de mensheid bestaat. Deze Afrikaanse bijdrage tot het onderzoek over conflict en verzoening, oorlog en vrede is des te belangrijker, omdat ze niet beperkt gebleven is tot een boeiende theorie, maar als basis dient van een praktijk die vandaag reeds, niet meer dan zestien jaar na het einde van de apartheid, haar deugdelijkheid bewezen heeft.

Deze Zuid-Afrikaanse benadering, die op een tragische wijze bevestigd wordt door het ontbreken ervan in zoveel andere landen in Afrika en de rest van de wereld, staat niet alleen. Tijdens de zogenaamde As-tijd, de periode tussen de negende en tweede eeuw vóór onze tijdrekening, zijn op verschillende continenten, van Azië, het Midden-Oosten tot Griekenland, wijzen en profeten onafhankelijk van elkaar tot het inzicht gekomen dat empathie en medelijden met anderen een betere grondslag voor het samenleven is dan het geweld, de eeuwige strijd en competitie die uiteindelijk alle mensen tot verliezers maakt. We vinden die inzichten terug bij de Boeddha, bij Confucius, de bijbelse profeten Jeremia en Ezechiël, bij de mystici van de Indische Upanishaden, bij Socrates en Euripides. Dat werd gekristalliseerd in de zogenaamde "gouden regel": *doe de anderen niet aan wat je zelf niet wil dat je aangedaan wordt*, of positief uitgedrukt: *behandel de anderen zoals je zelf wil behandeld worden*. Volgens Karen Armstrong in *De grote transformatie* (2006) vinden we bij al deze wijzen en hun geestesgenoten hetzelfde advies: we moeten elk onze eigen verantwoordelijkheid opnemen en daarom altijd zelfkritisch blijven en, daarmee onlosmakelijk verbonden, moeten we deze inzichten omzetten in praktische en effectieve actie.

Vanuit de geschiedenis en de observatie van het dagelijkse nieuws weten we natuurlijk dat deze twee basisregels de mensen niet hebben kunnen beletten, verder te gaan op de doodlopende, letterlijk al te vaak tot de dood leidende paden van geweld en confrontatie, bijna alsof er nooit een As-tijd geweest is. Hebben deze oude wijzen zich dan schromelijk vergist en waren hun ideeën hopeloos naïef? Moeten we deze regels gewoon opgeven als een prachtige maar abstracte utopie die de toets van de werkelijkheid niet heeft? Of moeten we daaruit besluiten dat we nog steeds met een onvervulde opdracht zitten waar we met al onze energie aan moeten werken, indien we niet willen doorgaan met de vernietiging van andere mensen en van ons leefmilieu, een dodelijke strijd die uiteindelijk tot zelfvernietiging zal leiden? Het zal echter niet volstaan, ons te blijven herinneren aan de revolutionaire inzichten van deze denkers en profeten

uit de oudheid, zonder ons af te vragen, wat er in de lange tussentijd grondig verkeerd gelopen is en waarom.

Misschien kan het nuttig zijn, ons opnieuw te gaan bezinnen over de ware betekenis van die vrede waar we de meeste mensen uiteindelijk naar verlangen. Toen de Romeinen de term “pax Romana” verspreidden, bedoelden ze een be-vred-iging van alle volkeren die ze in het reusachtige Romeinse Rijk onderdrukt hadden en die ze ook onderdrukt wilden houden om ze zo zonder al te veel inspanningen te kunnen uitbuiten. Tijdens de oorlog in Vietnam spraken de Amerikanen van “pacification”, maar ook zij beoogden daarmee iets heel anders dan het zelfbeschikkingsrecht, laat staan de gelijkwaardige participatie van de bevolking in Zuid-Oost-Azië. Toen kanselier Otto von Bismarck aan het einde van de negentiende eeuw tot het besluit kwam, dat men de onrustige proletariërs maar beter met een gedeeltelijke sociale zekerheid kon bevredigen, was dat geen uiting van zijn democratische ingesteldheid of zijn sociale bekommernis, maar eerder een middel om elke gedachte aan opstand in de kiem te smoren. Tijdens de twintigste eeuw hebben een aantal auteurs een ontluisterend dystopisch beeld geschetst van dergelijke bevredigde maatschappijen, waarin het ongenoegen van de mensen door middel van propaganda, repressieve tolerantie of wetenschappelijke experimenten met drugs systematisch werd opgevangen en geneutraliseerd. Ook deze zogenaamde vrede was zowat het omgekeerde van wat wij onder vrede verstaan. Het is de toestand van een maatschappij die door allerlei vormen van verkleuring, verstrooiing en ontspanning steeds meer op een rusthuis is beginnen te gelijken. Een maatschappij waarin de leiders telkens opnieuw herhalen dat “er geen alternatief is”, dat we “het einde van de geschiedenis” bereikt hebben en we ons best in het onvermijdelijke schikken. De meerderheid van de bevolking wil de raketten weg, maar intussen zorgen de wereldleiders er met de medeplichtigheid van de lokale politici voor dat ze ondanks de protesten volgens plan worden geplaatst. De actieve bevolking van de wereld verzet zich luidruchtig en talrijk tegen een op leugens gebaseerde inval in Irak, en Irak wordt aangevallen en platgewalst. Europese regeringen willen de tactische kernwapens weg uit hun grondgebied, maar diegenen binnen de NAVO die daar echt over beslissen luisteren niet eens. Is het dan waar dat er geen alternatief is en we onze krachten maar beter gebruiken om het onszelf zo comfortabel mogelijk te maken, zolang we daar de kans toe krijgen? Zonder ook maar enige zekerheid dat diezelfde machten die ons vandaag bevredigen morgen niet met grote teenzin maar vastberaden tot het besluit zullen komen dat het nog maar eens tijd is voor wat zij een “humanitaire interventie” noemen. Is dat de vrede die we nastreven?

Het wordt tijd dat we opnieuw tot het besef komen dat bevrediging zonder spanning weinig of niets te maken heeft met een vrede die nooit zal verwezenlijkt worden zonder vrijheid en gelijkwaardigheid. De onderworpen volkeren in het Romeinse Rijk waren vrij noch gelijkwaardig, en van zodra ze die vrijheid en gelijkheid voor zich begonnen op te eisen was het gedaan met de “pax Romana” en na lage en woelige jaren ook met het Romeinse Rijk. We kunnen ons uit deze semantische verwarring rond de term “vrede” alleen maar bevrijden door een dialectische herinterpretatie: er bestaat geen vrede zonder spanning en alleen wanneer we erin slagen, deze spanning onder controle te houden in plaats van ze te willen negeren bestaat de kans dat de vrede die we bereikt hebben authentiek is. Pacifisme, het streven naar waarachtige en duurzame vrede, is zowat het tegenovergestelde van passivisme, het vreedzame berusten in een toestand die menselijk onaanvaardbaar is. Hier kunnen we opnieuw bij de oude Romeinen in de leer gaan: *si vis pacem, para bellum*: als je echt vrede wil, bereid je dan maar best voor op de oorlog. Met

dit cruciale verschil dat zowel de “vrede” als de “oorlog” van de Romeinen en andere imperialisten en kolonisten een heel andere inhoud hadden dan wat wij er hier mee bedoelen: indien je echt vrede wil, dat wil zeggen een toestand waarin de mensen hun mogelijkheden zo volledig mogelijk kunnen ontplooien, iets wat niet kan in situaties van honger, armoede, verzwakking en afhankelijkheid, moet je bereid zijn, te strijden tegen de omstandigheden die deze door mensen en menselijke veroorzaakte situaties bestendigen en zelfs uitbreiden. De Duitse filosoof Max Horkheimer schreef ooit: “indien je over het fascisme wil praten, maar over het kapitalisme zwijgt, zit je ernaast.” We zouden zijn uitspraak als volgt kunnen parafraseren: “indien je over vrede wil praten, maar je zwijgt over die toestanden die een menselijk aanvaardbare vrede onmogelijk maken, ben je een bedrieger of op zijn minst een zelfbedrieger”. Je kan het nog anders uitdrukken: “de idee van vrede is zoveel mooier en aantrekkelijker dan de idee van oorlog en conflict. So what?” Indien je de idee, zoals Karen Armstrong het las bij de wijzen uit de As-tijd, niet verbindt met de dagdagelijkse strijd tegen onrecht en voor het welzijn van je omgeving die uiteindelijk uitgroeit tot de hele mensheid, is het een schijnmanoeuvre. Dat brengt ons tenslotte terug naar Zuid-Afrika: *ubuntu*, de wijde wereld van vrede en gerechtigheid, van uitwisseling en wederzijds respect, is het einddoel dat we altijd voor ogen dienen te hebben. *Umntu*, de zorg voor jezelf en je omgeving, de solidariteit met je familie en de burens, de vakbond en je land, is de eerste noodzakelijke maar onvoldoende stap daarheen.

Zolang we maar beseffen dat wij al die stappen op eigen kracht en met de steun van de anderen zullen moeten zetten, want vrede zal ons niet zomaar gegeven worden. Die zullen we moeten nemen.